

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВІДТВОРЮВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ЗА УМОВ ІНВЕРСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Процес суспільного відтворення: складові, проблеми їх обчислення та джерела живлення

Найважливішою проблемою сучасного етапу господарського розвитку України є соціально-економічна стабілізація і відновлення нормальних темпів економічного зростання. Передумовою господарської регенерації є формування ефективної відтворювальної структури виробництва, що так само вимагає прояснення закономірностей відтворення системи соціально-економічних відносин з урахуванням глобальних викликів. У самому загальному розумінні відтворення (англ. – *reproduction*) є постійно повторювальним процесом виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ, внаслідок якого відновлюються сукупний суспільний продукт, людина як виробник і споживач, система соціально-економічних відносин суспільства. В зазначеному процесі *відтворення системи економічних відносин постає провідною ланкою*. Справді, економічні відносини набувають системності внаслідок того, що вони, з одного боку, ґрунтуються на системі відносин вартості (економічної цінності) та власності, з іншого – ними обумовлюються, і саме в такій якості здатні визначати передумови і можливості господарської регенерації в межах простого, розширеного або звуженого відтворення.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) залишається найважливішим джерелом суспільного відтворення. ВВП на душу населення слугує одним із показників рівня і якості життя, визначаючи, таким чином, індекс людського розвитку. Проте сьогодні все більш позначається проблема вад при обчисленні сукупного суспільного продукту. Викривлення у розрахунках пов'язані з наявністю тіньової економіки, впливом демографічних,

міграційних факторів, жорсткою економічною обумовленістю складових економічного зростання⁵⁷.

Для більш повного врахування чинників соціально-економічного розвитку Міжнародна організація праці наприкінці 1970-х рр. запропонувала *показник базових потреб*; В. Нордхаус і Дж. Тобін обґрунтували *показчик чистого економічного добробуту*. З кінця 1990-х рр. ініційовано вживати *індикатор справжнього прогресу* (ІСП), який пов'язує доходи від виробництва товарів і послуг з обсягами коштів, необхідних для нейтралізації негативних наслідків такого виробництва. За допомогою показника ІСП намагаються розрахувати величину так званого «зеленого» ВВП. Ще одним показником такого роду є *індекс скоригованих чистих накопичень*, який відображає результати макроекономічної діяльності в зіставленні з обсягами витрачених вичерпних ресурсів⁵⁸.

Однак у сучасних розрахунках зміні піддається сам їх методологічний фундамент. Все більш затребуваними в практиці суспільного життя стають методи осяянь, які припускають відмову від аналізу причинно-наслідкових зв'язків господарського життя на користь технологій природного хаосу і ймовірнісної зумовленості подій. Йдеться про технології форсайта, дельфі, «чорного лебедя», великих даних («великої цифри») та інших. При цьому алогічність мислення поступово набуває форми всеосяжної «наукової теорії». За таких умов зміст, основні джерела і рушійні сили процесу суспільного відтворення істотно розмиваються під впливом упередженої думки, стають об'єктами політичних спекуляцій і недобросовісної конкуренції.

У сучасній економічній літературі також майже не зустрічається розмежування між виробничими та економічними відносинами; втім, зазначене розмежування є суттєвим для аналізу процесу відтворення. Адже відносини власності утворюють ядро відтворювальної системи. На рубежі XIX–XX ст. основним суб'єктом відтворення в економіці ринкового типу стала підприємницька структура корпоративного типу, яка з другої

⁵⁷ Столяров В. ВВП: Мифы и реальность. *Мировая экономика и международные отношения*. 2012. № 12. С. 105–107.

⁵⁸ Там само. С. 107–109.

Розділ 3. Закономірності відтворення системи соціально-економічних...

половини ХХ до початку ХХІ ст. трансформувалася в транснаціональну організацію ієрархічно-мережевого типу. Саме наявність такого роду корпорацій досі забезпечувало конкурентні переваги для національної економіки на світових ринках. Проте починаючи з 2010-х рр. дедалі більш впливовими ринковими суб'єктами стають так звані приховані чемпіони – публічно маловідомі вузькоспеціалізовані фірми середньої ланки з оборотами капіталу близько 5 млрд дол. Утримуючи від 50 до 95% обсягів світового ринку у своїй підприємницькій ніші, такі фірми переважно визначають експортну потужність національної економіки на одну особу. За розрахунками, з 3 тис. таких компаній половина дислокується в Німеччині, 13% – в США, 7% – у Китаї⁵⁹.

Успіх на глобальних ринках для компаній – прихованих чемпіонів забезпечує розвиток індустрії, насамперед, машинобудування. Таким чином, всупереч сформованій думці, сьогодні не торгівля і фінанси слугують джерелом ефективного відтворювального процесу та конкурентоспроможності країни, а розвинена промисловість і відповідні інституційні та управлінські компетенції, в тому числі ефективна система державного управління та управління корпоративними правами, що формують передумови для неоіндустріалізації країни. *Промисловість повертається в національні економіки на нових засадах; її основними рисами постають адитивні технології, рециклінг, залучення високооплачуваного кваліфікованого персоналу, ефективна система управління витратами тощо*⁶⁰.

Отже, перехід національної економіки на траєкторію сталого розвитку вимагає здійснення глибоких інституційних реформ, пов'язаних з формуванням нової якості системи державного управління, розвитком некомерційного сектора економіки,

⁵⁹ Гурова Т. Сосредоточенные компании. *Эксперт*. 2014. № 42. С. 72–73.

⁶⁰ Кокшаров А. Снова «Сделано в Америке». *Эксперт*. 2014. № 46. С. 48–49; Маньятти П. Производство возвращается домой. *Россия в глобальной политике*. 2013. № 6. С. 130–138; Механик А. Порошки избавляют от лишнего. *Эксперт*. 2014. № 49. С. 46–51; Абдурасулова Д. Рецикллинг как новый источник роста: корейские уроки. *Экономист*. 2014. № 12. С. 69–75; Стемповский А. Микроэлектронный САПР. *Эксперт*. 2015. № 26–27. С. 76–77.

підвищенням експортного потенціалу підприємств малого та середнього бізнесу, послідовною реконструкцією господарської інфраструктури.

Реалізація інфраструктурних програм, формуючи осередки зайнятості трудових і виробничих ресурсів і відновлюючи в суспільстві атмосферу впевненості в завтрашньому дні, може стати ключовою ланкою в системі заходів економічної політики держави щодо забезпечення довгострокового зростання. При цьому державні капіталовкладення в об'єкти інфраструктури, як правило, сприяють припливу приватних інвестицій. Ступінь розвитку інфраструктури є важливим чинником формування сукупного попиту. Так, згідно з розрахунками, кожен долар, вкладений в інфраструктурні проекти, обумовлює первинний мультиплікативний ефект у розмірі 1,59 дол.⁶¹.

Не всі сегменти інфраструктури однаково впливають на темпи економічного зростання. На думку експертів, серед галузей виробничого забезпечення економіки найбільш істотний вплив здійснює стан дорожньої мережі. За деякими оцінками, економічні втрати від неякісних доріг можуть, зокрема, досягати 6–10% ВВП. Проте якість соціальної інфраструктури – сфери освіти, охорони здоров'я, культури – ще більшою мірою обумовлює економічне зростання; відсутність адекватної соціально-економічної інфраструктури часто постає нездоланим бар'єром на шляху реалізації інноваційних проектів різного рівня. Отже, стратегії довгострокового економічного зростання повинні ґрунтуватися на засадах оптимального співвідношення інвестицій в економічну (виробничу) і соціальну підсистеми ринкової інфраструктури країни. Загалом *інфраструктурні проекти можуть виступати не просто платформою антикризової стабілізації економіки, але ядром активної промислової політики держави, що пожвавлює інвестиційну діяльність суб'єктів бізнесу.*

Незважаючи на багату історію реалізації інфраструктурних проектів, досі не існує загальноприйнятої моделі співвідношення та ефективного регулювання відносин власності, що виникають тут.

⁶¹ Кондратьев В. Инфраструктура и экономический рост. *Мировая экономика и международные отношения*. 2011. С. 18.

Дискусійною залишається проблема оптимального поєднання джерел фінансування. Проте правильний розрахунок обсягів і структури залучених інвестицій виявляється критично важливим для підтримки бажаних темпів економічного зростання. Так, наприклад, вважається, що економічне зростання в розмірі 3,6% потребує вкладень у системи електропостачання та телекомунікацій на рівні 0,2% і 0,7% ВВП відповідно. Досягнення щорічних темпів зростання в 6% передбачає подвоєння цих показників. Якість інфраструктури може істотно скорегувати реальні обсяги необхідних інвестицій.

Сьогодні обсяги планових інфраструктурних інвестицій у багатьох країнах світу є дуже значними; в країнах Євросоюзу вони становлять близько 300 млрд дол. США, в КНР – 200 млрд дол., в США і Канаді – близько 180 млрд дол.; великі інфраструктурні проекти реалізуються в Індії, Мексиці. Проте на пострадянському просторі планові обсяги інфраструктурних інвестицій не перевищують 56 млрд дол.⁶².

В Україні загальний обсяг послуг семи основних складових виробничої інфраструктури до початку 2000-х років становив понад 15% в загальних обсягах виробництва, а з урахуванням секторів паливного забезпечення – близько 24%. Однак нинішній стан інфраструктурних об'єктів і систем характеризується високим рівнем зношеності основних фондів; якість значної частини виробничого обладнання (в окремих секторах – до 90%) не відповідає сучасним технологічним вимогам і стандартам⁶³. Отже, суспільство потребує розробки Національного плану модернізації інфраструктурного забезпечення економіки в межах вирішення більш широкої проблеми становлення в Україні ефективної інноваційної держави.

Втім, сьогодні держава не може повноцінно виконувати свою інноваційну історичну місію не тільки в країнах з перехідною економікою, але і в розвинених країнах. Кризовий стан економіки

⁶² Там само. С. 18–24.

⁶³ Засади модернізації виробничої структури України / за ред. Б.З. Піріашвілі, О.І. Никифорок. Київ: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2014. С. 69.

спонукає державні структури зосереджуватися на вирішенні конкретних проблем життєзабезпечення та відтворення, але ігнорування широкого панорамного бачення суспільних перспектив продукує утворення хибної спіралі песимістичних настроїв і кризового відтворення. Проблеми інституційного забезпечення розвитку національної економіки знайшли відображення в роботах багатьох вітчизняних дослідників – Л. Антонюк, В. Базилевича, І. Бураковського, В. Вишневського, А. Гриценка, В. Гейця, В. Дементьєва, І. Малого, В. Мандибури, Т. Мельник, В. Мунтіяна, А. Поручника, О. Рогача, В. Тарасевича, А. Філіпенка, О. Яременка та інших. Проте в науковій літературі досі майже не приділяється уваги закономірностям функціонування загальної економічної моделі господарювання в Україні з урахуванням глобальних тенденцій її ринкового трансформування. Так, господарський лад України трактується як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Водночас у наукових колах давно точаться дискусії про історичні долі нинішньої моделі соціальної держави, а в науковій та навчальній літературі сучасний господарський устрій часто характеризується як капіталістичний. У зв'язку з невизначеністю базових засад суспільного життя розмитими виявляються орієнтири поступального господарського розвитку, а також його концептуальне оформлення у вигляді відповідних програм економічної політики.

Для того щоб з'ясувати засади глобальних ринкових трансформацій системи соціально-економічних відносин на рубежі століть і тисячоліть, доцільно розглянути зміст глобалізації як соціально-економічного феномена.

3.2. Глобальний простір як середовище функціонування і відтворення системи соціально-економічних відносин

Проблема глобалізації набула актуальності в наукових колах і в практиці суспільного життя наприкінці ХХ – початку ХХІ століття. Об'єктивну суть глобалізації становлять різні за походженням, сферами прояву, механізмами та наслідками процеси, що дозволяє розглядати її як цілісну, складну, якісно самостійну, але внутрішньо досить суперечливу систему явищ та відносин. В літературі найчастіше вказують на декілька загальних джерел, які в сукупності обумовлюють і утворюють явище глобалізації. Це:

Розділ 3. Закономірності відтворення системи соціально-економічних...

- усталені довгострокові екологічні та інші ефекти, що виникли внаслідок господарювання людини на Планеті і досягли з другої половини ХХ ст. масштабів, здатних викликати небезпеку не тільки близького вичерпання невідновлювальних природних ресурсів, але і непрогнозовану мутацію біосфери, включаючи людину;

- розвиток різноманітних комунікацій призвів до такого ступеня соціальної взаємопов'язаності та взаємозалежності світу, коли ознаки соціально-історичної особистості конкретних суспільств та людини як роду загалом стають загальним надбанням чи проблемою всього людства, і це обумовлює необхідність розробляти траєкторію подальшого суспільного розвитку із урахуванням збереження життя на Землі;

- поява суб'єктів глобальних політико-економічних відносин – транснаціональних корпорацій, міжурядових та наддержавних органів тощо⁶⁴.

Явище глобалізації охоплює всі сфери суспільного життя – культуру, політику, економіку; його становлення пов'язане з переходом людства до нового світопорядку та збільшенням глобальних дисбалансів господарювання. Одним із них є поглиблення неоднорідності світу, 80% ресурсів якого контролюється розвиненими країнами. Відомо також, що близько половини всієї капіталізації фондових ринків світу припадає на частку 25 великих міст. Професор Каліфорнійського університету М. Кастельс визначає глобалізацію як «нову капіталістичну економіку». Її основні характеристики, на його думку, такі⁶⁵:

- інформація, знання та інформаційні технології є головним джерелом приросту продуктивності та конкурентоздатності національних економік;

⁶⁴ Білорус О.Г. Економічна глобалістика. Світ-система глобалізму. Київ: Університет «Україна», 2016. С. 15–64; Иноземцев В.Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия. Москва: Экономика, 2003. С. 3–37; 230–252.

⁶⁵ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва: ГУ ВШЭ, 2000; Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. Москва: Academia, 1999. С. 492–505.

- нова економіка організується переважно через мережеву структуру менеджменту, виробництва та розподілу, а не в межах окремих фірм;

- нова економіка є глобальною.

Економічний зміст глобалізації можна з'ясувати через виокремлення блоків певних проблем-орієнтирів. Важливим елементом її матеріальної бази є, зокрема, поглиблення міжнародного поділу праці, внаслідок якого обсяги світової торгівлі збільшуються швидше за ВВП. Так, за останні три десятиліття ХХ ст. фізичні обсяги світового товарного експорту збільшилися майже у п'ять разів при збільшенні сукупного світового ВВП лише у 2,4 раза; на початку 2000-х років зазначені показники змінилися відповідно на 6,5 та 3,5%. Роль експорту та імпорту зростатиме навіть у країнах, здатних до самозабезпечення (в США за останні 40 років доля імпорту зросла з 7 до 15% ВВП)⁶⁶. Після глобальної фінансово-економічної кризи, проте, обсяги торгівлі скоротилися не тільки відносно, але й в абсолютному значенні.

Утворюється новий поділ праці. США, Велика Британія, Німеччина і Франція розвивають НДДКР та виробництво високотехнологічних дрібносерійних товарів і послуг (технологічних, інформаційних, управлінських, фінансових, розважальних тощо), які забезпечують найбільшу і стабільну рентабельність. Країни Південно-Східної Азії, Латинської Америки та Центральної Європи спеціалізуються на інженерних удосконаленнях і масовому випуску комплектуючих та готових виробів, де найбільш важливим є чітке дотримання інструкцій і готовність працівників до інтенсивної монотонної праці. Іншим країнам відведено роль постачальників сировини, ринків збуту товарів на спаді їхнього життєвого циклу, виконавців трудомістких і забруднюючих навколишнє середовище операцій, в тому числі, зі збирання різноманітної техніки з імпортних вузлів за зарубіжними ліцензіями.

⁶⁶ Эльянов А. Глобализация и догоняющее развитие. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 1. С. 5.

Матеріальною основою глобалізації є світовий ринок товарів, послуг, технологій, капіталів та робочої сили, який дозволяє кожній фірмі знайти найбільш вигідних постачальників і покупців в будь-якій точці економічного простору, організувати кооперування на базі оцінки конкурентних переваг усіх регіонів планети. Світовий ВВП у 2000 р. становив приблизно 30 трлн дол. З них 1/3 (10 трлн дол.) виробляли США, більше 4 трлн – Японія, далі – Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Китай. США щомісячно імпортували товарів (включаючи нафту та іншу сировину, споживчі товари, комплектуючі вироби та деталі) на 30 млрд дол. США більше, ніж експортували. У 2015 р. світовий ВВП за ППС дорівнював близько 113 трлн дол. З них третина припадала на Китай та США, третина – на Індію, Японію, Німеччину, Росію, Бразилію, Індонезію, Велику Британію, Францію, Мексику, решта – на інші країни⁶⁷.

Базову інфраструктуру глобалізації утворює всесвітня мережа Інтернет, яка з'явилась на початку 1990-х років. Сучасний рівень інформатизації дозволяє створювати віртуальні альянси – засновані на довгострокових контрактах об'єднання незалежних країн з єдиною системою ефективного маркетингу, закупівель, організації виробництва, збуту та післяпродажного обслуговування. Прямим результатом інформаційної революції є вибір найкращих постачальників за допомогою електронних «торговельних майданчиків». Отже, зайвими стають складські запаси, закупки наперед, значна кількість посередників, а збирання готових вузлів на конвеєрі різко скорочує виробничий цикл.

Інтернет дозволяє скоротити трансакційні витрати, що змінює саму структуру світової економіки. До цих пір плановірність досягалася переважно лише в рамках фірми, масштаби концентрації капіталу обмежувались зростанням накладних витрат, сучасна ж контрактна економіка знімає ці обмеження. Це докорінно відрізняє сучасну ринкову економіку: «інтернет-економіка» є значною мірою плановою господарською системою, вона заснована на прямих зв'язках і довгострокових контрактах виробників і споживачів – власників матеріальних та нематеріальних активів. Особливого

⁶⁷ Список стран по номинальному значению ВВП за 2014–2015 гг. URL: <http://www.ereport.ru/stat.php?razdel=country&count=world&table=gpecia>

значення тут набувають міжфірменні ланцюги створення вартості, що пов'язують учасників технологічного циклу. Закупівлі здійснюються для вирішення конкретних завдань поточного виробництва за задалегідь узгодженими цінами; альянси ж транснаціональних корпорацій (ТНК) перетворюються на «суперміністерства», що управляють глобальною кооперацією.

Проте сподівання на те, що глобалізація створює безкризову економіку, спростувалися кризою на фондових ринках на початку 2000-х років, внаслідок якої акціонери втратили близько 5 трлн дол. Визначену тенденцію згодом підтвердила глобальна фінансово-економічна криза. Не виправдалися також суспільні очікування щодо відмирання в нових умовах економічних функцій держави і формування єдиних глобальних мереж порядку та культури. ТНК виявилися нездатними замінити національні уряди. Частково суперечності глобалізації сьогодні покликана вирішити регіональна економічна інтеграція, яка створює пільгові торговельні режими і тим згладжує певні диспропорції у розвитку окремих територій⁶⁸. Проте одночасно така регіоналізація руйнує глибинні підвалини глобального господарського життя, породжує феномен так званої глокалізації.

Важливою ознакою господарського, а разом з тим і всього цивілізаційного розвитку наприкінці ХХ ст. стало *формування техносфери як штучного середовища людської життєдіяльності*. Її специфічною властивістю є не просто надзвичайно високий рівень техніко-технологічного озброєння сфери господарської діяльності. Техносфера, яка еволюціонує завдяки глибинним (на атомно-молекулярному, клітинному та генному рівнях) перетворенням предмету праці внаслідок застосування інструментів генної інженерії, нанотехнологій, тонких фізико-хімічних, лазерних, комп'ютерних розробок та залучення нових видів та джерел енергії, постає матеріальним підґрунтям феномена глобалізації через низку причин. А саме, вона:

⁶⁸ Шишков Ю. Регионализация и глобализация мировой экономики: альтернатива или взаимодополнение? *Мировая экономика и международные отношения*. 2008. № 8. С. 3–20.

Розділ 3. Закономірності відтворення системи соціально-економічних...

- виникає на базі досить розвинених відносин міжнародного поділу праці, кооперації та господарської інтернаціоналізації;
- викликає до життя нові форми і види діяльності у сфері економіки, науки, культури і глобально взаємопов'язує їх;
- породжує відповідні наскрізні фінансові потоки і організаційні структури (інститути) і тим долає адміністративні перепони й державні кордони;
- перетворює культуру на важливий фактор економічної продуктивності і надійності функціонування господарських систем, а отже, робить глобально відчутними багато традиційних «місцевих» проблем;
- породжує специфічні екологічні та інші всесвітні ефекти;
- закріплює ієрархічне становище окремих господарських суб'єктів (індивідів, спільнот і громад, регіонів, країн, держав) у системі функціональних зв'язків світового ринку.

На думку фахівців, *головними особливостями техносфери є такі:*

- населення країн світу поступово втрачає можливості повернутися у разі катастрофічного розвитку подій до традиційного способу життя, не ризикуючи фізичним вимиранням;
- країни – економічні лідери (США, Японія, країни Європейського Союзу) здатні зберегти свій статус і взагалі власне існування, лише спираючись на освоєння і використання загальносвітового ресурсного і ринкового потенціалу;
- техносфера кінця ХХ – початку ХХІ ст. докорінно змінює природне середовище існування людини. А саме через поширення механізмів техноценозу порушується і звужується біоценоз, витісняються біологічні форми життя на планеті.

На думку фахівців, *техносфера тяжіє до формування концентричних кіл свого забезпечення*. Такі кола утворюють:

Власне техносфера – сукупність постіндустріальних економік і суспільств, що перебувають у певних структурних взаєминах між собою.

Країни – реальні претенденти на входження до техносфери при досягненні певного рівня розвитку або за умов виконання життєво важливих для неї функцій.

«Незамінні» країни – необхідні для техносфери як джерела енергоресурсів, сировини, а також як місткі ринки.

«Замінні» країни – ті, економічні функції яких щодо техносфери без шкоди можуть виконувати інші країни чи території.

«Байдужі» країни, що не впливають на існування і життєдіяльність техносфери – зараз або взагалі.

«Ворожі» країни – ті, які реально або потенційно, сьогодні чи в майбутньому несуть загрози для існування техносфери.

Як видно, сутність і процеси становлення техносфери є досить суперечливими; отже, було б помилковим вважати, що глобалізація суспільного життя спрямована лише на забезпечення комфорту та процвітання людини. Навіть обережний аналіз соціальних наслідків глобалізації є не зовсім втішним. Так:

Інформатизація та зміна ціннісних орієнтацій у сім'ї призвели до зниження числа народжуваних у розрахунку на одну жінку репродуктивного віку (від 1,5 до 0,8). До 2020 р., за підрахунками фахівців, третину населення розвинених країн становитимуть люди старше 60 років. Такі тенденції змінюють структуру попиту, в тому числі, на фінансові послуги, а також обумовлюють необхідність радикального реформування пенсійної системи та інших сфер суспільного сектора економіки.

Зростають масштаби міграції, скорочується частка корінного населення (в США збільшується в загальній кількості населення частка вихідців із Центральної Америки, Китаю, Індії; в Німеччині – з Туреччини; у Франції – з країн арабського світу тощо).

Відбуваються зрушення в структурі зайнятості:

- скорочується частка працівників виробничої сфери;
- зростає частка зайнятих жінок;
- збільшується питома вага зайнятих неповний робочий тиждень, а також фрилансерів, працюючих «на відстані» за допомогою інформаційних мереж;
- знижується питома вага членів профспілки тощо.

Змінюється зміст праці. Наймані працівники, зайняті на «автоматизованих» робочих місцях, мають набувати вміння орієнтуватися в потоці інформації, порівнювати виробничі варіанти та приймати нестандартні економічні рішення.

Затрати на освіту й дослідні розробки перетворюються із споживчих витрат на найбільш ефективний вид капітальних інвестицій. Інтелектуальний капітал стає головною конкурентною перевагою фірми, а методи дистанційної освіти сприяють зниженню вартості освіти та уможливають систематичне навчання персоналу протягом усієї трудової діяльності.

В умовах глобалізації принципово змінюється структура факторів продуктивності праці, а отже, економічного зростання й розвитку. Провідна роль закріплюється за макроекономічними факторами, які пов'язані з механізмами надання й споживання якісних суспільних благ (фундаментальної науки, загальної та фахової освіти, охорони здоров'я, культури, відпочинку та інших). Зараз зрозуміло, що міркування про «деіндустріалізацію» розвинених країн наприкінці ХХ ст. не виправдалися. Зазнала змін галузева структура економіки: традиційний поділ виробничої сфери на суто виробничий та споживчий сектори вичерпав себе; сучасні корпорації вдало поєднують виробництво товарів із наданням послуг з їх ремонту, модернізації, утилізації, лізингу, кредитування та післяпродажного обслуговування.

За розрахунками М. Кастельса, «нова економіка» у США стимулює економічне зростання (на 2% в рік), зменшує інфляцію та масштаби безробіття – отже, виявляється вельми динамічною і водночас нестабільною⁶⁹. Глобалізація обертається економічними вигодами перш за все для населення так званого «золотого мільярду», в той час як для значної більшості жителів інших країн загроза опинитися на узбіччі суспільного прогресу стає все реальнішою. Консервуються чорні діри бідності на пострадянському просторі, в Африці, Центральній та Північній Азії. Разом з тим існують і позитивні приклади новітнього економічного розвитку; так, Індія і Китай послідовно інтегруються у глобальне середовище, спираючись на власні сили.

Загалом можна говорити, що з середини 1970-х років у світі розгорнувся *перший етап* постіндустріальної трансформації. В цей час розвинені країни різко скоротили питоме споживання

⁶⁹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура; Новая постиндустриальная волна на Западе.

сировини, енергії, матеріалів, знизивши тим самим свою залежність від світової периферії та заклавши підґрунтя для свого нинішнього технологічного домінування. Було створено нову якість економічного зростання, найголовнішим джерелом якого, на відміну від традиційних капіталовкладень у виробничу сферу, стало особисте споживання населення. Таким чином, в 1990-х роках західний світ отримав нагоду забезпечити економічний прогрес за умов низьких чи навіть від'ємних норм заощаджень, тоді як країни, що розвиваються, повинні були підтримувати цей показник на високому рівні.

На другому етапі постіндустріальної трансформації, що почався наприкінці 1980-х років, ринок розвинених країн перенасичується товарами індустріального сектора. Змушені спрямовувати значну частину ресурсів на виробничі заощадження, країни, що розвиваються, об'єктивно звузили власні внутрішні ринки і тим відмовилися від перспективи постіндустріального прогресу. Отже, наприкінці ХХ ст. постіндустріальна цивілізація створила безпрецедентний дисбаланс: абсолютно домінуючи в сфері технологічних досягнень, розвинені країни встановили певну монополію на споживання більшої частини світового валового продукту. Постіндустріальний світ поставав все більш самодостатнім. Взаємозалежність, притаманна світовому розвитку на початку та в середині ХХ ст., наприкінці 1990-х років змінилася на тенденцію односторонньої залежності країн «третього світу» від «першого»⁷⁰.

Отже, практика господарювання кінця ХХ – початку ХХІ ст. свідчила про те, що, окрім як в західних суспільствах, в жодній іншій країні світу не було створено справжнього механізму самопідтримувального економічного розвитку, який би заклав засади постіндустріального суспільства. Виходило, що єдиним шляхом до економічного прогресу для країн, що розвиваються, є засвоєння (хоча і не обов'язково копіювання) західної моделі господарського і технологічного розвитку.

⁷⁰ Соколов В. Замыкается ли в себе развитый мир? *Мировая экономика и международные отношения*. 2003. № 1. С. 37–45.

Разом з тим новації, пов'язані із постіндустріалізацією та глобалізацією, створили суттєві проблеми і для розвинених країн: запровадження новітніх технологій призвело до скорочення робочих місць у промисловості, посилило соціальну напруженість. Могутні ТНК, що активізували у 1990-ті роки процеси злиттів та поглинань, часто розглядають свої інтереси вище за державні, внаслідок чого роль національних держав послаблюється, а частина їхніх функцій переходить до різноманітних недержавних та наддержавних утворень. До того ж після глобальної фінансово-економічної кризи можна говорити про *розгортання нового етапу* глобалізації, який пов'язаний із загостренням конкурентної боротьби між суб'єктами техносфери та передбачає переформатування світового устрою і господарського порядку на користь розвинених країн. Його особливістю є застосування різноманітних механізмів впливу на свідомість економічних суб'єктів, сполучення м'якої і жорсткої (розгортання гібридних воєн тощо) сили для досягнення господарських та політичних переваг.

Загалом сьогодні цілісне наукове розуміння глобалізації ще остаточно не сформоване⁷¹, воно має реалізуватися в процесі наукового осмислення певного логічного ряду: «інтернаціоналізація – регіоналізація – єдиний світ – глобалізація» та визначення пріоритетів національного економічного розвитку в контексті глобальних викликів⁷². Підґрунтям для системного з'ясування структурних змін у національній економіці під впливом чинників глобалізації може слугувати ціннісна методологія, що розглядає економічну цінність як благо, єдине у трійстві

⁷¹ Иноземцев В.Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия. Москва: ЗАО «Издательство Экономика», 2003. С. 243–247; Маргелов М.В. «Глобализация» – превратности термина. *США – Канада: ЭПК*. 2003. № 9. С. 47; Пороховский А.А. Глобализация, экономический цикл и будущее капитализма. *США – Канада: ЭПК*. 2012. №3. С. 13–17; Чернышков Д. Глобализация как неолиберальный миф. *Свободная мысль*. 2010. № 6. С. 27–40.

⁷² Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобальних викликів: у 2-х ч. / за ред. В.М. Гейця, А.А. Мазараки. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2008.

визначеності граничної корисності, вартості і ціни. У світлі такої методології, процеси ринкових трансформацій у кінці ХХ ст. охопили не тільки країни традиційного соціалізму; істотним модифікаціям піддалися соціально-економічні та організаційні відносини в усьому світі, перш за все, в розвинених країнах.

3.3. Глобальна трансформація форм суспільного господарювання

В 1990-ті роки в розвинених країнах піддалася перегляду пануюча тут патерналістська модель соціальної ринкової держави. Нове бачення місця і ролі держави в соціально-економічній системі випливало з осмислення досвіду реформування державного сектора в 1980 – 90-ті роки, відомого під назвою «неоліберальної революції». Аж до кінця 1970-х років державні підприємства тут вельми успішно функціонували в різних галузях економіки – від транспорту (Велика Британія) і автомобільної промисловості (Франція, Італія) до реклами (Франція). Навіть в американському суспільстві, незважаючи на його традиційну прихильність ідеології індивідуалізму, активне регулююче втручання держави в соціально-економічні процеси стало сприйматися як необхідний стабілізуючий захід⁷³.

Загалом сукупні витрати держави (у відсотках до ВВП) в більшості розвинених країн досягли наприкінці 1970-х років значних обсягів: від 28% в Японії, 34% в США до 57% в Швеції і Данії. Однак уже на той час явно позначилася неефективність низки державних програм, а на початку 1980-х років стало очевидним, що макроекономічна діяльність держави в ринковій системі господарства має свої межі. Відповіддю на кризові явища в економіці стала хвиля приватизації у 1980–1990-і роки, яка отримала назву неоліберальної революції і кардинально змінила панораму державного підприємництва і регулювання економіки.

Після неоліберальних реформ розвинені країни стали істотно відрізнятися за структурою і якістю публічного сектора. Так, до середини 1990-х років Велика Британія поряд з Люксембургом

⁷³ Супян В.Б. Роль государства в американской экономике: теория и практика. *США – Канада: ЭПК*. 2002. № 1. С. 4–5.

опинилася у числі країн ЄЕС з найменшою питомою вагою (до 3% валового внутрішнього продукту) держсектора; Франція, Італія, Португалія, Греція зберегли істотні масштаби (до 15% ВВП) і вплив державної власності в економіці. Проте, незважаючи на звуження абсолютних розмірів державної власності, на початку ХХІ ст. держава не втратила владних позицій в економіці. Державні доходи і витрати в розвинених країнах зберіглися на рівні від 30 до 60% ВВП⁷⁴.

У США частка державного сектора на початок 2000-х років з урахуванням частини сукупного продукту, що перерозподілявся через федеральний і місцеві бюджети, становила близько 30% обсягу ВВП; питома вага держави в національному багатстві країни оцінювалася приблизно в 25%. При цьому на частку казенних підприємств припадало лише 2% від їх загального числа в економіці⁷⁵. Структурні реформи зумовили, по-перше, зниження частки державних витрат на стимулювання економічного зростання; по-друге, концентрацію державного сектора виключно в інфраструктурних галузях. Це стало помітною відзнакою американської економічної моделі.

У нових умовах господарювання ефективність системи державного управління перетворилася на ключовий фактор економічної могутності держави. Передаючи державні підприємства до управління приватним корпораціям, держава здатна надавати своїм управлінцям, крім основного, також і оборотний капітал, забезпечувати «свою фірму» пільговими кредитами, субсидіями, вигідними замовленнями, допомагати в організації збуту продукції і т.д. Внаслідок цього через бюджети розвинених країн продовжували перерозподілятися величезні суми доданої вартості. Так, наприклад, в 1991 р. обсяг федерального бюджету США в 2,5 раза перевищував сумарний прибуток усього

⁷⁴ Гайдар Е. Государственная нагрузка на экономику. *Вопросы экономики*. 2004. № 9. С. 3–23. С. 14; Ясин Е. Бремя государства и экономическая политика (либеральная альтернатива). *Вопросы экономики*. 2002. № 11. С. 4–31. С. 5.

⁷⁵ Роль государства в экономике США. Материалы научной конференции. *США – Канада: ЭПК*. 2002. № 6. С. 65.

корпоративного сектора; в 1992 р. – більш ніж у 3 рази⁷⁶. Участь держави у процесах відтворення виявлялася ще більш значною, якщо брати до уваги її роль в регулюванні амортизаційних відрахувань, формуванні попиту, витрат і накопичень, умов кредитування, в реалізації державно-корпоративних програм, в діяльності великих спільних комплексів (військово-промислового, атомного, електронно-інформаційного) та інше.

Вищесказане переконливо свідчило про те, що *на рубежі століть в економіці розвинених країн відбулося становлення нового типу державного сектора*. Його особливостями стало, з одного боку, скорочення частки державної власності і прямого втручання в господарські процеси; з іншого – розширення методів опосередкованого впливу держави на процеси суспільного відтворення і кругообіг сукупного капіталу. Зазначені зміни набули висвітлення в Доповіді Світового банку «Держава у світі, що розвивається», яка позначила основні контури моделі ефективної держави як спадкоємиці моделі держави загального добробуту або її європейського різновиду соціальної ринкової держави⁷⁷.

На початку 2000-х років інтелектуальна еліта розвинених країн виступила з глобальною ініціативою «нової» економіки з осередком у вигляді економіки, заснованої на знаннях (економіки знань.). Втім, глобальна фінансово-економічна криза викликала необхідність перегляду прогнозів економічного розвитку, знецінила багато громадських ініціатив, в тому числі, концептуальну модель ефективної держави. Сьогодні в науково-популярній літературі ефективна держава все більше асоціюється з суб'єктом, здатним забезпечити для країни стійкі перспективи політичної стабільності, економічного зростання та соціального розвитку за допомогою маніпулювання джерелами «жорсткої», «м'якої» і «розумної» сили. Сильна держава повинна мати у своєму розпорядженні, з одного боку, достатні владні повноваження для протистояння як зовнішнім, так і внутрішнім викликам, пов'язаним з лобюванням

⁷⁶ Губанов С. Вертикальная интеграция – магистральный путь развития. *Економист*. 2001. С. 40.

⁷⁷ Всемирный банк. Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии. Москва: Прайм ТАСС, 1997.

особливих інтересів, з іншого – ефективні інститути для мобілізації господарських ресурсів і вкорінення навичок демократичного управління через налагодження належних взаємозв'язків між громадянським суспільством і правлячими елітами⁷⁸. У країнах зі слабкою державою її керівники, на думку І. Валлерстайна, виявляться нездатними ефективно координувати діяльність складного промислово-комерційно-сільськогосподарського механізму та будуть поступово втрачати легітимні повноваження на управління цілим.

Проблема формування ефективної держави є актуальною для України. Контури такої моделі, як зазначалося, були позначені в кінці 1990-х років в Доповіді Світового банку «Держава у світі, що змінюється». Тим часом основні положення Доповіді не дають готових відповідей на такі запитання: як може набути сили держава, що звільнилася від основної частки своїх економічних активів внаслідок приватизації? За допомогою яких механізмів вона здатна демонструвати свою політичну, адміністративну і соціально-економічну ефективність і привабливість? Прояснити закономірності трансформації моделей державного управління в розвинених країнах, які слугують орієнтирами для ринкових перетворень в Україні, можливо з позицій ціннісної методології.

Ключовою передумовою аналізу є те, що модель ефективної держави реалізується у формі публічного сектора економіки на основі сумісно-розділених відносин власності і управління в системі держава – корпоративний сектор⁷⁹. При цьому висока результативність функціонування держави досягається, зокрема, за рахунок ефективного управління корпоративними правами, перш за все, державними корпоративними правами.

У вузькому розумінні управління корпоративними правами в системі держава – корпоративний сектор здійснюється в межах пучків правових повноважень в напрямі реалізації цілей та

⁷⁸ Цыганков А. Сильное государство: теория и практика в XXI веке. *Россия в глобальной политике*. 2015. № 3. С. 9; Делягин М. Чего мы не знаем. *Свободная мысль*. 2015. № 1. С. 37–50.

⁷⁹ Гриценко А. Методологічні основи модернізації України. *Економіка України*. 2011. № 2. С. 4–12.

інтересів власників. При цьому система управління корпоративними правами в казенних підприємствах та об'єктах з відповідною державною часткою утворює ядро державного сектора – *державний сектор у вузькому розумінні* і повинна слугувати еталоном ефективної організації для суб'єктів бізнесу. У широкому розумінні управління корпоративними правами, опосередковане управлінням державними корпоративними правами (і навпаки), становить *основу функціонування державного сектора економіки в широкому розумінні – у формі публічного сектора*. Отже, ефективне управління державними корпоративними правами, з одного боку, є складовою частиною загальної системи корпоративного управління; з іншого – обумовлює саму цю систему, спрямовує її на результативне функціонування, що дозволяє поєднувати прагнення компаній залучати інвестиції, раціонально використовувати ресурси, забезпечувати зростання вартості акціонерного капіталу з інтересами підвищення конкурентоспроможності національної економіки та добробуту населення.

Таким є *внутрішній зміст моделі ефективної держави як сумісно-розділених відносин власності і управління*. Критерієм її практичного втілення є *становлення ефективного власника* – відповідального господарського суб'єкта, що відрізняється інноваційною поведінкою, впроваджує на підприємстві ефективну систему корпоративного управління і високу корпоративну культуру, яка дозволяє об'єднати інтереси найманого працівника, корпорації і суспільства: сприяє глибокій реструктуризації виробництва, соціалізації економічних відносин, підвищенню конкурентоспроможності національної економіки. Система ефективного управління державними корпоративними правами сприяє оптимізації обсягів державної власності та функціонуванню державних підприємств як суб'єктів підприємницького типу. Одночасно виступаючи ініціатором становлення інноваційної системи корпоративного управління в більш широкому просторі публічного сектора, держава отримує можливість активно впливати на суб'єктів і на процеси розширеного відтворення, ефективно залучати кошти до державного бюджету з подальшим їх розумним інвестуванням в соціально-економічні програми. Спільно-розділені відносини не виключають наявності спектра різноспрямованих

Розділ 3. Закономірності відтворення системи соціально-економічних...

інтересів і цілей, які підлягають гармонізації; однак пріоритетність національних інтересів розширеного відтворення не скасовує непорушні принципи економічного суверенітету фірми, в тому числі, і державної корпорації.

Загалом практика *господарювання на початок 2000-х рр.* демонструвала тенденцію становлення в розвинених країнах світу моделі ефективною держави. Відповідаючи на виклики 1990-х років, Організація економічного співробітництва і розвитку сформулювала принципи сучасного корпоративного управління; їх діяльну реалізацію в публічному секторі економіки покликані були забезпечити інститути державно-приватного партнерства та соціальної відповідальності організації. Оформилися різновиди нової моделі державного сектора:

англо-саксонська, з незначними масштабами державної власності і переважно «горизонтальними» (податково-бюджетними) методами регулювання корпоративного сектора;

євроконтинентальна, з широким діапазоном корпоративних прав, значною часткою державної власності (перш за все, у фінансовій сфері і галузях інфраструктури) і, відповідно, державних витрат в економіці;

японська, з унікальним симбіозом «перехресних» володінь і відповідними економічними суб'єктами державно-корпоративного типу; з відносно малою часткою бюджетних витрат і невеликими розмірами державної власності.

За допомогою ефективного управління відтворювальним потенціалом уряди розвинених країн отримували можливість сформувати соціально орієнтовану інноваційну економіку, що відповідає реаліям інформаційного (постіндустріального) суспільства. Трансформування відносин власності закономірно зумовлювало становлення потрійної структури національної економіки (рис. 3.1).

Однак *недостатнє теоретичне осмислення трансформації моделей державного управління внаслідок ослаблення методологічних позицій причинно-наслідкового аналізу сприяло зміцненню суспільних пріоритетів економічної ефективності за рахунок послаблення принципів соціальної відповідальності.* Трансформація відносин власності відповідно до законів хаосу і катастроф, ентропії і нелінійного розвитку, які постулюються

інформаційною теорією вартості⁸⁰, сприяла реставрації капіталістичної природи держави. Внаслідок цього відбувається звуження прошарку середнього класу, наростає дегуманізація економічних відносин, загострюється проблема поляризації доходів у суспільстві⁸¹.

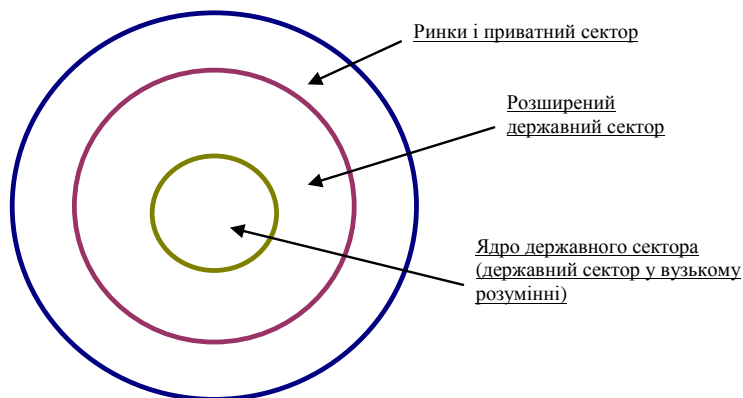


Рис. 3.1. Схема національної економіки у контексті моделі ефективної держави

Джерело: складено автором.

Як зазначалося, проблема соціальної невлаштованості та інфраструктурної недостатності значною мірою характерна для України⁸². Проте слабка результативність планів модернізації інфраструктурного та інших секторів економіки обумовлюється наявністю більш загальної проблеми становлення моделі ефективної

⁸⁰ Артемова Т.И. Стоимость и цена: логико-исторический процесс формирования. Киев: Основа, 2006. С. 138–142.

⁸¹ Супян В.Б. Американская экономическая модель: характерные черты и эффективность в начале XXI века. *США – Канада: ЭПК*. 2015. № 7. С. 11, 21; Шлихтер А. Общественные блага в США: распределение и финансирование. *Мировая экономика и международные отношения*. 2014. № 5. С. 44.

⁸² Никифорок О.І. Модернізація наземних транспортних систем України / ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2014; Никифорок О.І., Чмирьова Л.Ю., Федяй Н.О. Перспективи фінансування транспортних проєктів у рамках міжнародної фінансової допомоги. *Економіка України*. 2015. № 4. С. 45–57.

інноваційної держави. Важливо враховувати, що повноцінно виконувати свою історичну інноваційну місію держава не може сьогодні не тільки в перехідних економіках, а й в розвинених країнах.

На думку Ж. Сапіра, на європейському просторі тягар кризи значною мірою пов'язаний із застосуванням заходів бюджетної економії. Недалекоглядність такої політики у свою чергу обумовлена недосконалістю застосованих моделей економічного прогнозування, які достатньо спрощено трактують господарські відносини⁸³. Отже, виявляти закономірності становлення нової системи державного управління та реформування суспільного сектора економіки сьогодні належить усім країнам спільно, і Україна цілком здатна закласти інноваційні підходи на цьому шляху. Оскільки сталий розвиток національної економіки є неможливим поза соціумом, без широкого залучення до нього широких верств населення, то подолання кризи соціальної держави слід шукати на таких засадах інклюзивності, зазначає академік В. Геєць⁸⁴.

При аналізі процесів відтворення системи соціально-економічних відносин *важливо враховувати також інверсійний характер глобальних ринкових трансформацій*.

3.4. Інверсійний характер глобальних ринкових трансформацій та його вплив на систему соціально-економічних відносин

Поняття «інверсія» (від латин. – *inversio*) у найзагальнішому сенсі суть перестановка. В системі суспільного відтворення України інверсійні процеси найбільш явно позначилися на початку ринкових реформ. Феномен економічної інверсії отримав відображення в науковій літературі; зокрема, у працях А. Гриценка, який уточнив структуру ринкової трансформації інверсійного типу.

А. Гриценко, зокрема, відзначав, що реальний перехід тут здійснюється не від адміністративно-командної економіки до ринкової, а від змішаної економіки одного типу до змішаної

⁸³ Сапир Ж. Французская экономика в 2014 г.: кризис конъюнктурный и кризис структурный. *Проблемы прогнозирования*. 2015. № 2. С. 101–104.

⁸⁴ Геєць В. О будущем социального государства. *Мир перемен*. 2013. № 4. С. 97–98.

економіки іншого типу, отже, змістом такого переходу є зміна підстав господарської системи⁸⁵. Оскільки йдеться не про тотальну руйнацію однієї системи і побудову заново іншої, а про зміну підґрунтя господарської системи, про її переструктурування і створення нових форм розвитку, остільки весь процес можна трактувати як трансформаційний. Його важливою особливістю є інверсійний характер, обумовлений перестановкою в послідовності економічних перетворень. Так, класичний тип формування ринкової економіки пов'язаний з переходом від аграрного суспільства до індустріального, коли розвиток індустрії створює техніко-технологічний базис для закріплення ринкових відносин. Інверсійний тип ринкових перетворень, навпаки, відбиває становлення ринкової системи в умовах сформованого індустріального суспільства. Отже, ринкова трансформація передбачає не тільки і не стільки функціональну заміну планових зв'язків ринковими, але структурну перебудову економіки, зазначав автор⁸⁶. Але що ж розуміється під структурною трансформацією і яким чином вона повинна здійснюватися?

На думку А. Гриценка, інверсійний характер ринкової трансформації проявляється у всіх сферах економіки і обумовлений розгортанням трьох основних трансформаційних потоків: первісного нагромадження капіталу, переструктурування економіки відповідно до нових закономірностей її функціонування, соціалізації економіки як процесу, протилежного первісному накопиченню капіталу та покликаного гасити напруженості, породжені двома попередніми процесами⁸⁷.

За класичним типом формування ринкової економіки суть первісного нагромадження капіталу полягає у відділенні безпосередніх виробників від засобів виробництва, а також в утворенні великих грошових статків на одному боці суспільства і перетворенні більшої частини населення в найманих працівників,

⁸⁵ Гриценко А. Структура ринкової трансформації інверсійного типу. *Економіка України*. 1997. № 1. С. 5.

⁸⁶ Гриценко А. Структура ринкової трансформації інверсійного типу. С. 5.

⁸⁷ Там само. С. 6.

що продають свою робочу силу, – на другому. У такому процесі формування приватної власності отримує природне завершення, міркує автор⁸⁸. За інверсійним типом ринкової трансформації, який позначився на пострадянському просторі, первісне нагромадження капіталу здійснювалося значною мірою стихійно і полягало в закріпленні і правовому оформленні відчуження працівників від раніше усуспільнених засобів виробництва за допомогою процесів приватизації та інфляції⁸⁹.

Що стосується переструктурування економіки, то воно, на думку автора, має включати структурний злам, капіталізацію і структурну трансформацію, яка охоплює два попередніх моменти, поєднуючи їх у процесі заміни старих фондів і економічних форм новими⁹⁰. При цьому, на відміну від класичного типу, інверсійний процес накопичення капіталу починається не в легкій промисловості, а відбувається в більш широкій площині, при вирішальній ролі великої індустрії. Переструктурування економіки при цьому виявляється найбільш важким процесом, бо ринковій економіці притаманні принципово інші виробничі й територіальні структури господарства. У контексті макроекономічних перспектив повна лібералізація процесів господарського переструктурування і пасивність у застосуванні управлінських функцій з боку держави неминуче здатні призвести до погіршення структури національної економіки⁹¹.

Третій трансформаційний потік – соціалізація економіки – здійснюється на пострадянському просторі також інверсійним способом. Класичний тип соціалізації автор пов'язує з переходом від індустріальної до постіндустріальної економіки, з підвищенням ролі людини, її здібностей і знань у сфері суспільного виробництва⁹². Внаслідок ринкової трансформації притаманна плановій економіці соціалізація руйнується; на зміну їй повинна прийти соціалізація капіталу, але останній перебуває на стадії

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. С. 7–8.

⁹⁰ Там само. С. 8.

⁹¹ Там само. С. 9.

⁹² Там само.

формування; до того ж соціалізація капіталу опиняється формою його самозаперечення на вищій стадії власного розвитку. Отже, *протиріччя між соціалізацією традиційної соціалістичної системи, яка інтенсивно руйнується, і ще несформованою соціалізацією капіталу стає характерним атрибутом перехідної економіки інверсійного типу*. Воно обумовлює великі розриви в соціальній тканині суспільства, оголює соціальну незахищеність, як окремих соціальних груп, так і широких верств населення загалом⁹³.

Збираючись з думками, на самому початку статті автор ніби має сумнів щодо кінцевої станції маршруту економічних перетворень у пострадянських країнах. Яка система господарювання повинна прийти на зміну традиційному соціалізму? Яким має бути теоретико-методологічний супровід масштабних економічних зрушень?⁹⁴ В подальшому, однак, існуюча в розвинених капіталістичних країнах модель господарювання розглядається як класичний варіант формування ринкових відносин⁹⁵.

Втім, тектонічні зрушення інверсійного характеру, які потрясли економічні підвалини традиційного соціалізму, здійснювалися одночасно з трансформаційними процесами в господарській системі ринкового типу і мали глобальний вплив на ці процеси. Таким чином, *інверсійний тип ринкової трансформації*, теоретично вивчений у роботах А. Гриценка, *виявився характерним не тільки для перехідної економіки пострадянських країн, але для глобальних перехідних процесів загалом*. Сьогодні перехідна економіка інверсійного типу стала реальністю повсякденного життя, суспільною формою функціонування національних економік, які, маючи різношвидкісну і різновекторну спрямованість, дедалі більше залучаються до глобального становища певної перехідної процесуальності з невизначеними перспективами. У зв'язку з цим інверсійний характер економічної перехідності вимагає подальшого дослідження; для його осмислення важливо відновити історичну

⁹³ Там само. С. 9–10.

⁹⁴ Там само. С. 4.

⁹⁵ Там само. С. 10.

послідовність подій господарського життя кінця ХХ – початку ХХІ століть.

Передбачалося, що процеси гіперінфляції і масової приватизації, які розгорнулися на пострадянському економічному просторі в 1990-ті роки, мають зумовити трансформацію системи традиційного соціалізму в господарську систему соціального ринкового господарства. Проте в системі ринкового господарства також позначився перехід від індустріального до постіндустріального суспільства; під впливом процесів масової приватизації в ході неоліберальної революції розгорнулася інверсійна за своїм характером ринкова трансформація. Як зазначалося, наприкінці ХХ ст. патерналістська модель соціальної держави в ринково зрілих країнах піддалася перегляду і поступово стала мігрувати в бік моделі ефективної держави. Контури останньої були позначені в кінці 1990-х років в Доповіді Світового банку «Держава у світі, що змінюється».

Таким чином, *теза про те, що первісне нагромадження капіталу в «класичному» його варіанті здійснюється один раз і надалі не відтворюється в такій само формі, не виправдалася*. У розвинених країнах на рубежі ХХ–ХХІ ст., так само, як і в країнах традиційного соціалізму, розгорнулися масштабні процеси перерозподілу (нагромадження) капіталу, які мали інверсійний характер: припускали переструктурування і нові форми соціалізації економіки. За задумом ініціаторів реформ, скорочення об'єктів державної власності повинне було здійснюватися поступово і компенсуватися зростанням соціальної відповідальності великих приватних компаній – так званою соціалізацією капіталу. Активізувати соціальні функції корпоративного сектора були покликані інститути державно-приватного партнерства та соціальної відповідальності організації. Державні ж підприємства, навпаки, повинні були показати взірць ефективного ведення господарства, орієнтуючись у своїй діяльності на принципи кращих ділових фірм.

Однак перетворення, що закономірно почалися в 1980-і роки, стрімко переросли в «буремні дев'яності» (за Дж. Стіглицем)⁹⁶, відзначилися збуренням фондових ринків на початку 2000-х років і

⁹⁶ Стиглиц Дж. Ю. Ревущие девяностые. Семена развала. Москва: Современная экономика и право, 2005.

завершилися глобальною фінансово-економічною кризою. Тобто, хоча і менш помітно на загальному тлі бурхливої трансформації постсоціалістичних країн, ринкові (точніше, капіталістичні) перетворення в розвинених країнах здійснювалися так само стихійно, безконтрольно. Після неоліберальної революції, втративши активи, держава не змогла повною мірою відновити свою соціально-економічну могутність створенням адекватної системи перехресного корпоративного управління; це сприяло пожвавленню капіталістичних мотивів в економіці.

Тенденція капіталізації економіки в ринково зрілих країнах заявила про себе на початку 1990-х років, хоча найбільш виразно проявилася після глобальної фінансово-економічної кризи. Частково пожвавлення капіталістичних мотивів компенсувалося і маскувалося становленням ринків країн традиційного соціалізму. Але, навіть попри згладжування суперечностей, тенденція капіталізації економіки залишатиметься. Отже, початково орієнтуючись у своїй ринковій трансформації на соціальне ринкове господарство, пострадянські країни на ділі спробували здійснити такий перехід за допомогою капіталізації економічних відносин. Аналогічним способом спробували досягти берегів постіндустріального суспільства ринково зрілі країни. В результаті подвійна інверсія ринкової трансформації, багаторазово помножена внаслідок сполучення зустрічних процесів, затиснула глобальний соціум у лабіринтах виснажливого вибору між полюсами соціалізації і капіталізації. *Інверсійний тип ринкової трансформації став інституційною пасткою – процесуальним коловоротом, який затягує національні економіки і людство загалом в глибини невизначеності господарських перспектив.*

Економічна інверсія перетворилася на типовий феномен ринкового простору, її прояви в сучасному житті є різноманітними, чи то зайнятість, чи структура суспільного виробництва, чи система надання суспільних благ та інше. Так, домашня прислуга, яка була найбільш масовою професією (близько третини зайнятих в економіці) в більшості розвинених країн на початку ХХ ст. до початку 1980-х років майже повністю зникла, а в 2000-ні роки, поряд з торговими

Розділ 3. Закономірності відтворення системи соціально-економічних...

працівниками, знову набула колишнього статусу⁹⁷. У 1990-ті роки формування мережевої економіки відповідно до ідеології «постіндустріальності» супроводжувалося згортанням традиційних галузей промисловості і розвитком «інтелектуальних» виробництв – сфери науково-дослідних і конструкторських розробок, сектора різноманітних, перш за все фінансових, послуг. Розвинені країни охоче оптимізували промислове виробництво, виводячи підприємства, їхні підрозділи і цілі галузі за кордон, ближче до джерел дешевої сировини і робочої сили, зменшуючи вплив профспілкового руху на державу і бізнес.

Так, до 2000 р. частка зайнятих у галузях промисловості тут становила в середньому 15–18% від загального числа зайнятих в економіці; лише в Німеччині та Японії вона збереглася на рівні 20–25% (хоча проти початку 1970-х років чисельність промислових робітників і в цих країнах скоротилася, відповідно, на 48 і 22%)⁹⁸. Функції «фабрик світу» переймали економіки Китаю, Туреччини, Кореї, нових країн Європейського Союзу. При цьому економічна могутність розвинених країн зберігалася за допомогою ефективного управління промисловими брендами і фінансовими потоками. Однак після глобальної фінансово-економічної кризи ситуація змінилася. Нова хвиля економічної інверсії з суспільними орієнтирами у вигляді модернізації, неоіндустріалізації, нової промислової революції зумовила тенденцію повернення і відродження промисловості в розвинених країнах; до 2020 р. в США, наприклад, передбачається створити в галузях традиційного виробництва від 600 тис. до 1 млн робочих місць⁹⁹.

Інверсія як типовий феномен сучасного господарського життя змінила структуру ринкового простору, зумовила в'язку плинність будь-якої його точки, сформувала реальність «нової» економіки. На думку фахівців, у такій економіці традиційні фактори виробництва позбуваються значення основного продуктивного ресурсу, а роль

⁹⁷ Кокшаров А. Объединяющий престол. *Експерт*. 2012. № 23. С. 85.

⁹⁸ Вишнева Н. Рынок рабочей силы в ретроспективе XX столетия. *Мировая экономика и международные отношения*. 2001. № 9. С. 52–61.

⁹⁹ Кокшаров А. Снова «Сделано в Америке». С. 49; Маньятти П. Производство возвращается домой. С. 131.

останнього, здатного створювати безпрецедентний достаток і значно прискорювати темпи суспільних змін, переходить до інформації. Внаслідок цього за пояснення законів функціонування «нovoї» економіки взялися прихильники інформаційної теорії вартості, які, оперуючи методологічним інструментарієм теорії систем, синергетики, футурологічних, соціологічних концепцій, теорії нелінійного розвитку, хаосу і катастроф, доводили, що метою і змістом правильно побудованої мережі господарських зв'язків є постійно підтримувана нерівновага.

У дзеркалі інформаційної теорії вартості нова інформаційна економічна реальність своєю пластичністю, багатством взаємодій, інтерактивним характером здатна створювати широкий простір для креативної діяльності господарюючих суб'єктів, проте вимагає для цього максимального напруження всіх їхніх життєвих сил. В умовах, коли система економічних відносин заміщується мережею раціональних операцій (угод), господарська діяльність, пов'язана з досягненням цільових орієнтирів, перетворюється в безперервне моделювання мінливих ринкових ситуацій. Внаслідок цього актори мережевої економіки невпинно прагнуть до вершин успіху, але ніколи не знаходять жаданого плода своїх пошуків. Отже, пошук вершини процвітання виявляється жорстокою «грою на виживання», а ризикові господарські операції в економіці стають звичною рутиною. Біологічний характер прийдешньої епохи полягає в тому, що абсолютно звичайним стає швидке зникнення одного учасника і поява нового, пояснює К. Келлі¹⁰⁰.

На більш глибоких рівнях мережевої економіки, зазначає М. Кастельс, відбувається перетворення матеріальних засад суспільного господарства в буття «простору, пронизаного інформаційними потоками, які замінюють буття часу». Його результатом стає знецінення багатьох господарських функцій, маргіналізація соціальних верств і груп, випадіння з процесу поступального економічного розвитку цілих територій і регіонів¹⁰¹. Наслідуючи «заповіді Інтернаціоналу», мережева економіка покликана зруйнувати

¹⁰⁰ Семенов А. Новые правила для новой экономики. Дайджест статьи Кевина Келли в журнале Wired. *Знание – сила*. 1998. № 4. С. 26.

¹⁰¹ Кастельс М. Становление общества сетевых структур. С. 504.

всю індустріальну економіку і лише потім створити мережу щільно пов'язаних гнучких одиниць, говорить К. Келлі. Але на цьому процес «творчого руйнування» не закінчується, і метою правильно розбудованої мережі в кінцевому підсумку має бути постійно підтримувана нерівновага¹⁰². Загальний «фанковий» емоційний фон демонстрації законів «нової» економіки¹⁰³ приховував, проте, більш прагматичні підстави нового світового порядку, в якому лідируючі позиції закріплюються за тими країнами, в яких зосереджена критична більшість принципів наукових розробок, налагоджені процеси випробувального виробництва технічно складних і дорогих промислових виробів, концентруються грошові потоки, відпрацьовані технології фінансових спекуляцій.

Глобальна фінансово-економічна криза змусила переглянути історичні перспективи «нової» економіки: не виправдалися сподівання ринково зрілих країн на всемогутність традиційно застосовуваних механізмів господарського управління, оголилися вади чимало полегшеної внаслідок перенасичення «невидимими» галузями і товарами економічної структури. Це змусило терміново повертати додому і модернізувати традиційні виробничі галузі, які нещодавно здавалися зайвими, запускати інфраструктурні проекти. При цьому попередній інверсійний процес не поглинувся новим, не анігілював; не зникла (за відсутністю професійних опонентів) інформаційна теорія вартості: вона пішла в основу нею ж сформованого процесуального коловороту господарського життя, в якому змішалися традиція і новація, емоційність і раціональність, віртуальні ігри і реальні бойові дії. За вабливими вогнями мережевої економіки, яка щільно угорнула глобальний ринковий простір, господарським суб'єктам нелегко розпізнати справжній зміст модернізації і неоіндустріалізації, в боротьбі за базові споживчі блага нема коли згадувати недавні обіцянки економіки знань безпрецедентного достатку. Безперервні емоційні шоу роблять майже невидимими обличчя оживлого капіталізму. Отже,

¹⁰² Семенов А. Новые правила для новой экономики. С. 28.

¹⁰³ Нордстрем К.А., Риддерстрале Й. Бизнес в стиле фанк. Капитал пляшет под дудку таланта. Санкт-Петербург: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2001.

інверсія повернулася до суспільства жорстким боком процесуальності, небезпечної нерівноваги замість того, щоб стати духовним перетворенням людини і людства.

3.5. Проблема підвищення економічного добробуту і можливості наздоганяючого розвитку

Для порівняння умов розширеного відтворення господарських систем традиційного й інверсійного типів доцільно звернутися до класичної теоретичної спадщини. Відомо, що процес суспільного відтворення пов'язаний з накопиченням та примноженням національного багатства. Сьогодні проблема розшарування суспільства за доходами і багатством як в окремих країнах, так і у світі загалом набуває особливої гостроти, а отже, потребує свого пояснення і вирішення. При цьому відомості щодо стану розшарування в суспільстві є доволі суперечливими. Так, за одними даними, в 2015 р. в Україні до середнього класу можна було віднести лише 14% населення. розбіжність між найбагатшими і найбіднішими верствами населення сягала декілька десятків разів)¹⁰⁴. Втім, за результатами дослідження коефіцієнту Пальма, в 2017 р. Україна поряд із Норвегією і Словенією очолила рейтинг країн, в яких розрив між багатими і бідними є найменшим¹⁰⁵.

Свого часу, розглядаючи загальні підстави накопичення і розподілу багатства в господарських системах «традиційного» і «цивілізованого» типу, А. Сміт, зокрема, виокремив низку парадоксальних ціннісних ефектів. А саме, виявив, що *суспільство, сукупний дохід якого містить, крім оплати праці, прибуток і ренти, здатне купувати продукт набагато більшої праці, ніж та, яка потрібна для виробництва і доставки на ринок власного продукту*. У традиційному суспільстві, говорить Сміт, кожна людина, здатна до праці, намагається в міру сил добувати все необхідне для себе і для тих, хто не в змозі працювати. Такі народи бувають, проте, такими бідними,

¹⁰⁴ Доспехова Е. Погубит ли неравенство Украину? URL: <http://www.dsnews.ua/society/ukrainu-pogubit-neravenstvo-05062015105700>. 26.01 2018.

¹⁰⁵ Украина возглавила рейтинг «Индекса неравенства» – исследование. URL: <https://strana.ua/news/68124-ukraina-stala-liderom-sredi-stran-s-naimenshim-razryvom-mezhdu-bednymi-i-bogatymi.html>. 26.01 2018.

що часом прирікають на смерть своїх дітей, стариків і хворих. Навпаки, у народів цивілізованих і процвітаючих (хоча у них багато людей зовсім не працює, і дозвільний клас часто споживає в десятки і сотні разів більше за працюючих) суспільний продукт праці є настільки великим, що забезпечує достаток для всіх¹⁰⁶.

Поділ праці, що призводить до таких вигод, є не результатом певної далекоглядної мудрості, а наслідком розвинених схильностей людської природи, зазначає Сміт. При цьому не обсяги національного багатства, а його безперервна динаміка зумовлюють суспільний добробут. Втім, зростання продуктивності праці (економічне зростання загалом), обумовлюючи господарський розвиток, одночасно знецінює накопичене в суспільстві багатство¹⁰⁷.

На думку Дж.М. Кейнса, той факт, що з найдавніших часів до початку XIII ст. рівень життя середнього жителя в центрах світової цивілізації істотно не змінювався і, отже, суспільство економічно не розвивалося, пояснюється двома основними причинами – браком важливих технічних нововведень і нездатністю накопичувати капітал. Спонукальними факторами розвитку європейських країн послужили зростання цін і супутнє їм зростання прибутків, а все це у свою чергу було пов'язано з появою золота і срібла, привезеного з Нового Світу в Старий. З цього часу, вважає Кейнс, *дрімаюча сила накопичення за складним відсотком набула міць, яку зберігає понині*¹⁰⁸.

Як ілюстрацію Дж. Кейнс наводить власні розрахунки. Так, вартість іноземних інвестицій Великої Британії станом на 1930 р. становила приблизно 4 млрд фунтів стерлінгів. Вони забезпечували для країни щорічний дохід у розмірі 6,5%. Половина цього доходу поверталася в країну, а інша половина (3,25%) за формулою складного відсотка інвестувалася за кордоном. Така практика тривала протягом чверті тисячоліття, бо кожен фунт, привезений до Англії в 1580 р., у 1930-х роках перетворився на 100 тис. фунтів¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов: в 2 т. Москва – Ленинград: Госсозэкгиз, 1935. Т.1. С. 4–5.

¹⁰⁷ Там само. С. 64–65.

¹⁰⁸ Кейнс Дж.М. Экономические возможности наших внуков. *Вопросы экономики*. 2009. № 6. С. 62.

¹⁰⁹ Там само. С. 62.

Починаючи з XVI ст. розгортається епоха технічних винаходів, яка яскраво проявила себе в XVIII ст. і остаточно сформувалася наприкінці XIX ст. В результаті, попри величезне зростання світового населення, середній рівень життя в Європі і США збільшився майже у 4 рази; обсяг капіталу більш ніж у 100 разів перевищив масштаби всіх попередніх епох. За розрахунками Дж. Кейнса, при річних темпах капіталізації в 2%, обсяг капітального обладнання у світі до 1950-го року мав подвоїтися, а до 2030-го року зрости в 7,5 рази. За прогнозами автора, проблема технологічного безробіття має бути успішно подолана і до 2030-го р. рівень життя в розвинених країнах збільшиться в 4–8 разів. Тобто світова економічна проблема може бути успішно вирішена вже до 2030 р. і на порядок денний висувається питання розумного використання вільного часу¹¹⁰.

Проте, як зазначалося, сучасна практика господарювання свідчить не на користь становлення ери загального добробуту. За деякими розрахунками, якщо в 1500-му році відношення душевого доходу в країнах, які згодом стануть називати розвиненими, до душевого доходу всіх інших країн становило приблизно 1:1, то до 1900-го року воно збільшилося до 6:1 і залишалося на такому рівні протягом наступних 100 років; при виключенні Китаю цей показник продовжував зростати, хоча і не так швидко, як раніше¹¹¹.

У другій половині XX ст. успішний наздоганяючий розвиток здійснили Японія, Гонконг, Сінгапур, Південна Корея, Тайвань – країни і державні утворення, економіка яких у 1950–1980-і рр. трансформувалася зі стану, що розвивається, до розвиненого. В останні десятиліття схожі перетворення переживають країни Південно-Східної Азії і Китаю. Деякі експерти висловлюють обережну думку, що п'ятсотлітня тенденція розриву в рівні життя між багатими і бідними країнами, можливо, вичерпала себе. Згідно з Оглядом світового економічного і соціального становища (станом на 2014 р.), нерівність між країнами має тенденцію до скорочення з 2000 р. Хоча І. Валлерстайн назвав швидке піднесення Японії, Південної Кореї і Тайваню «розвитком на запрошення» (маючи на увазі значну

¹¹⁰ Там само. С. 64–65.

¹¹¹ Попов В. В поисках новых источников роста. Догоняют ли развивающиеся страны развитие? *Вопросы экономики*. 2015. № 10. С. 30.

допомогу цим країнам з боку США), прискорення економічного зростання заявило про себе як більш широкий світовий процес. У 1960-ті роки прискорений розвиток продемонстрували Малайзія, Таїланд, Індонезія, в 1980-ті – Китай, у 1990-ті – В'єтнам. Значні темпи зростання спостерігалися також в Ботсвані і Лесото, в Індії і Шрі-Ланці, в Ізраїлі, Омані та Тунісі¹¹².

За іншими розрахунками (порівнювалася 131 країна), за показником ВВП на душу населення (у цінах 2000-го року) абсолютний розрив між країнами з низьким і високим рівнями доходу зріс з 1960-го по 2000-й рр. з 8,5 до 26 тис. дол., а відносний – з 42-кратного до 66-кратного. За показником ВВП на душу населення (з урахуванням паритету купівельної спроможності – ПКС), розрахованому в цінах 1990-го року, абсолютний розрив між країнами з низьким і високим рівнем доходу зріс за той же період з 6,5 до 22 тис. дол., а відносний – з 6-кратного до 21-кратного¹¹³. На думку інших авторів, на сьогодні у світі взагалі відсутній приклад країни, економіка якої за короткий період перетворилася б з відсталого на одну з найбільш розвинених. Вважається, що економічному піднесенню Китаю в останні 20 років сприяли зниження народжуваності і зростання урбанізації. Обидва чинники сприяли значному зростанню продуктивності праці, проте вони є обмеженими в часі і можуть не зберегтися у майбутньому. Китайська економіка швидко розвивається від натурального сільського господарства до важкої промисловості, а від неї – до новітньої електроніки і споживчих послуг. У зв'язку з цим темпи зростання цілком можуть сповільнитися – так само, як в економіці розвинених країн¹¹⁴.

Незважаючи на різноманітність думок щодо перспектив наздоганяючого розвитку, підґрунтям для *стійкого піднесення (висхідної відтворювальної динаміки) національної економіки*, на думку фахівців, має слугувати не копіювання досвіду розвинених

¹¹² Там же. С. 34.

¹¹³ Евстигнеева Л., Евстигнеев Р. Тайна догоняющего развития. *Вопросы экономики*. 2013. № 1. С. 82.

¹¹⁴ Бабонес С. Средняя империя. *Россия в глобальной политике*. 2012. № 5. С. 127.

країн, а вмiле використання власних конкурентних переваг. Такі переваги сьогодні, проте, стрімко зникають унаслідок монополізації ринкових ніш під впливом різних форм міждержавних союзів. Національні конкурентні стратегії все більше вбудовуються в глобальні ринкові механізми за допомогою розгортання товарних і вартісних ланцюжків, кластерів, загальних технологій грошово-фінансових ринків тощо. Глобальна економіка, з одного боку, все більше виявляє свою конвергентну сутність стосовно національних ринків, з іншого – демонструє майже нездоланні бар'єри для вирівнювання станів економічного добробуту і розвитку країн. Внаслідок цього матеріальні чинники національного добробуту не втрачають значущості для сталого розвитку економіки.

Для України, зокрема, пошук джерел капітальних інвестицій як передумова перетворення стаціонарної економіки на таку, що динамічно розвивається і нарощує суспільний добробут, залишається актуальним завданням: зовнішні запозичення занадто дорогі і обтяжливі, внутрішні можливості обмежені. Втім, наша країна цілком здатна забезпечити собі гідне місце в системі новітнього світового поділу праці. *Синергія вмiлої організації фундаментальних наукових досліджень та ефективної системи управління на всіх рівнях, починаючи з державного, сприяючи духовному відродженню суспільства, може стати передумовою відновлення економіки.* Отже, підґрунтям розширеного відтворення системи соціально-економічних відносин постає ефективне реформування суспільного сектора економіки – системи забезпечення суспільними благами.

Суспільні блага утворюють особливу групу благ, виробництво і розподіл яких природно підлягає контролю з боку держави. Проте державне надання суспільних благ пов'язане зі збільшенням попиту на них за межі розумних потреб, спроби ж централізованого нормування попиту неціновими методами сприяють неефективній алокації економічних ресурсів. В таких умовах доцільно виокремлювати у складі суспільних благ сегмент суспільних товарів, які можуть надходити до споживання через систему ринку. Економічна теорія добробуту в поєднанні з теорією прав власності розширює горизонти дослідження сучасного ринку за допомогою виділення і конкретизації трьох його основних сегментів: суспільного сектора, в якому права власності на економічні блага не розподілені, приватного, в якому права власності розподілені і захищені, а також змішаного –

ринку суспільних товарів, що забезпечує ув'язку приватного інтересу з загальнонаціональним і тим сприяє ефективному розподілу ресурсів і формуванню економіки довіри.

Виникнення поряд з державним наданням суспільних благ приватного забезпечення ними, розвиток конкурентних відносин в суспільному секторі дозволяє говорити про становлення ринку суспільних товарів. В Україні формування такого ринку має сприяти подоланню тенденції звуженого відтворення людського капіталу, яка перешкоджає загальному процесу розширеного відтворення економічних відносин. Для ефективної модернізації суспільного сектора важливо враховувати інверсійний характер глобальних ринкових трансформацій і особливості його прояву на постсоціалістичному економічному просторі. А саме, таке: *в умовах, коли система адміністративного надання суспільних благ піддалася руйнуванню, а система соціалізації капіталу ще не повністю сформувалася, ринок суспільних товарів постає компенсаційним інститутом десоціалізації, забезпечує трансформацію людського потенціалу у людський капітал і тим заповнює «розриви» в соціально-економічній тканині суспільства.* Найбільш прийнятна для України модель розвитку ринку суспільних товарів повинна ґрунтуватися на системному підході і взаємно пов'язувати три суспільних інститути: державного управління публічним сектором, професійної діяльності, громадських ініціатив.

3.6. Особливості структури національної економіки та методологічні підходи щодо її вдосконалення

Загалом Україна, відповідно до класифікації Світового банку, є країною з доходом нижче середнього рівня. ВВП на душу населення в 2012–2014 рр. становив тут близько 3700 дол. США (7200 дол. США на основі паритету купівельної спроможності). Після розпаду системи традиційного соціалізму і Радянського Союзу країна зазнала глибокого і тривалого скорочення обсягів виробництва, розпаду торговельних зв'язків і подальшої фінансової дестабілізації. Починаючи з 2000 р. позначилася тенденція економічного відновлення; в середньому до 2008 р. зростання реального ВВП становило близько 7%. Втім, скорочення експорту і труднощі доступу до фінансування внаслідок розгортання глобальної фінансово-економічної кризи призвели до різкого

скорочення обсягів виробництва в 2009 р. з подальшим повільним відновленням. Останнє було перервано загальнонаціональною політичною кризою і військовими діями на сході країни. Внаслідок цих подій Україна втратила значну частину свого національного багатства і близько 20% ВВП.

В економічній діяльності країни переважають послуги: вони утворюють понад 40% ВВП, тоді як галузі виробництва – близько 30%. Це свідчить про постіндустріальні ознаки господарської системи національної економіки, про подібність економічної структури України і країн Європейського Союзу. Що стосується виробничого сектора, то протягом першого десятиліття XXI ст. тут спостерігалось деяке зниження значущості сільського господарства (7,8% в 2012 р. проти 13% в 2002 р.); з 2013 р. частка валової доданої вартості, створеної в сільському господарстві, в загальному обсязі ВВП має тенденцію до зростання. Питома вага обробної промисловості, яка залишалася відносно стабільною в період зростання, що передував глобальній фінансово-економічній кризі, навпаки, скоротилася внаслідок впливу на цей експортно-орієнтований сектор несприятливої зовнішньої кон'юнктури. Чорна металургія є найбільшою галуззю економіки, на яку припадає понад чверть загального обсягу виробництва; наступне місце обіймає харчова промисловість.

У сфері послуг задіяна значна частина працездатного населення країни – 61%; у сільському господарстві зайнято близько 10% сукупної робочої сили (в 2015 р. – 18%); в промисловому секторі – чверть працездатного населення (в 2015 р. – 16%). Україна є країною зі значними регіональними відмінностями. У 2010 р. дохід на душу населення в Києві був в 7 разів вище, ніж у Чернівцях – регіоні з найнижчим доходом, в 2014 р. – в 7,5 разів¹¹⁵.

Економічна активність значною мірою зосереджена в руках приватного сектора, на частку якого, згідно з оцінками Європейського банку реконструкції та розвитку, припадає понад 60% ВВП. Втім, державні програми приватизації передбачають подальше зниження

¹¹⁵ Обзор инновационного развития Украины. Европейская экономическая комиссия ООН. Нью-Йорк – Женева: ООН, 2013. С. 1; Статистичний щорічник України за 2015 рік. Київ: Консультант, 2016. С. 209–212.

питомої ваги державного сектора в економіці до 25–30% ВВП. Сьогодні держава зберігає значну участь в секторах промисловості, енергетики, виробництва електроенергії. Поза відповідними холдингами державний сектор також продовжує впливати на економічну діяльність. Так, в 2012 р. загальні державні витрати становили 47% ВВП, і проти 2001 р. вони збільшилися на 10%, переважно через зростання заробітної плати і пенсій. У 2009–2011 рр. державні витрати становили в середньому 20% ВВП.

Позитивна відтворювальна динаміка національної економіки з початку 2000-х років аж до глобальної фінансово-економічної кризи зумовлювалася переважно сприятливою кон'юнктурою зовнішніх ринків. Навіть і сьогодні, незважаючи на відносно низький рівень продуктивності праці, економіка України зберігає значний потенціал для розвитку і технологічної модернізації. Сукупна факторна продуктивність відіграла важливу роль в економічному зростанні; у післякризові роки відносне зростання зайнятості поряд із певним поліпшенням продуктивності було характерним для сектора послуг. Проте починаючи з 2013 р. спостерігається скорочення зайнятості в національній економіці.

Технологічна модернізація та інновації могли б сприяти диверсифікації експорту, зниженню енергоємності та підвищенню продуктивності національної економіки. Проте такі процеси гальмує існуюча модель управління в Україні, яка не забезпечує гнучку зміну норм і правил взаємодії в системі «суспільство – держава – економіка». На думку фахівців, першочерговим завданням на шляху формування економічної раціоналізації як провідного принципу ринкової взаємодії господарюючих суб'єктів є подолання подвійності інституційної структури української економіки. Вона позначається в тому, що цільові орієнтири конкурентного інноваційного розвитку країни через ефективну капіталізацію потьмарюються й заміщуються формуванням опортуністичних схем збагачення¹¹⁶.

¹¹⁶ Геєць В.М. Інститути у розширенні технологічної модернізації економіки України. *Журнал європейської економіки*. Тернопіль, 2016. Т. 15 (№ 3). С. 257.

Перехід до інвестиційно-інноваційної моделі економічного зростання пов'язується з розширенням масштабів корпоратизації національної економіки як процесу інституціоналізації суспільного життя. Втім, слід враховувати, що основною тенденцією суспільного розвитку в післякризовий період є зниження темпів зростання світової економіки загалом. *Інвестиційна активність у реальному секторі економіки сповільнюється, національні економіки стагнують, і такий стан набуває стійких ознак «нової нормальності», яка за своєю сутністю є формою прояву структурної кризи.* Глобальні виклики актуалізують розробку сценаріїв ефективного регулювання динаміки різних секторів національної економіки для проведення виваженої загальної політики економічного зростання.

Засади продуктивної двосекторної політики економічного зростання в найбільш загальному вигляді окреслені, зокрема, В. Голубничим, який виділяє шість її можливих варіантів.

По-перше, забезпечення рівних і постійних темпів зростання для обох частин сукупної економіки країни. Темпи зростання економіки загалом залишаться стабільними, і пропорція між двома частинами цілого буде незмінною. Така політика формує ситуацію «статичної динаміки» в економіці.

По-друге, стимулювання прискорених темпів зростання однієї з частин сукупної економіки за мінімальних темпів зростання іншої частини. Пропорція між ними буде змінюватися, але темпи зростання економіки загалом залишаться незмінними. Це – випадок «неймовірної динаміки», оскільки такого кінцевого результату дуже важко досягти на практиці.

По-третє, стимулювання прискорення темпів зростання більшої частини цілого. При незмінних або падаючих темпах зростання меншої частини економіка загалом зростає прискореними темпами.

По-четверте, стимулювання падіння темпів зростання більшої частини економіки і прискорення темпів зростання меншої частини. Темпи зростання цілого залежатимуть від структури економіки. Зростання цілого зупиниться, якщо пропорція між двома частинами економіки зміниться, досягне 50:50. Якщо політика і далі залишиться незмінною, то пропорція між двома частинами продовжить змінюватися, менша частина трансформується у

велику, і результат цієї політики, в основному, відповідатиме попередньому варіанту. Навпаки, якщо в точці структурної рівноваги політика зміниться на протилежну, то динаміка цілого буде зберігатися і відтворюватися в незмінному вигляді. Це – випадок політики «рівноважного зростання», спрямованого на підтримку оптимальних темпів зростання цілого.

По-н'яте, утримання стабільних темпів зростання більшої частини економіки при прискоренні темпів зростання меншої її частини. Ціле зростає прискореними темпами в тому випадку, якщо витрати функціонування більшої частини також будуть стабільними. Якщо обидві частини економіки будуть у стані рівноваги, темпи зростання досягнуть максимуму. Якщо політика залишатиметься незмінною, то менша частина збільшиться, і темпи зростання цілого прискоряться (випадок 3). Якщо, навпаки, політика змінюється на протилежну, то відтворюється ситуація випадку 4.

По-шосте, стимулювання скорочення темпів зростання більшої частини економіки за умов незмінних темпів зростання малої частини. Темпи зростання економіки загалом сповільнюються. При збереженні структури економіки незмінною і зростанні витрат функціонування переважно в точці рівноваги економічне зростання буде відсутнім. Прагнення досягти рівноваги в такій ситуації є, на думку автора, «кінцем політики» як такої.

Можливості використання пропонованої схеми різноманітні. Прикладами двосекторних економічних моделей є такі: капітальні товари – товари народного споживання в загальному обсязі випуску промисловості; промислові товари – сільськогосподарські товари в економіці загалом; інвестиції – заощадження в національному доході; капітальні витрати – національний дохід у Системі національних рахунків й інші.

Пожвавлення інвестиційної активності в реальному секторі національної економіки за умов інверсійного характеру суспільних ринкових трансформацій пов'язане з процесами ефективного оновлення основного капіталу. Це передбачає заходи з формування в Україні відповідної інвестиційної політики, невід'ємною складовою якої є механізми стимулювання прискореної амортизації і застосування інвестиційних податкових кредитів у

Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність

підприємницькому корпоративному секторі. Слід враховувати, що саме політика прискореної амортизації переважно за рахунок фонду відновлення, а не фонду накопичення з 1980-х років розширила можливості інвестиційної діяльності в розвинених країнах, дозволила збільшити тут норму споживання в національному доході та рівень оплати праці, стала каталізатором розвитку науки й новітніх технологій. При розробці механізмів амортизаційної політики та надання податкових кредитів варто зважати на її селективний характер – спрямованість на стимулювання розвитку малого й середнього бізнесу, проблемних територій, виробництва актуальних видів продуктів.